

Honningkager og motetter: Musiklivet i Christiansfeld i slutningen af 1700-tallet¹

af seniorforsker, ph.d. Peter Hauge,
Dansk Center for Musikudgivelse

Ill. 1: Akvarel fra 1797, som viser kirkepladsen i Christiansfeld, er af en ukendt kunstner. Søstrehuset ses i baggrunden, mens kirken er afbildet til venstre.

Sammen med sin mand Johan Ludvig Reventlow bestemte Anna Sybilla sig for at tage på et weekendophold i det sønderjyske.² Det var i august 1796. De stod op fredag morgen kl. 5, rejste med båd fra Assens på Fyn til fastlandet Jylland for at besøge en særlig interessant landsby, for at gå på opdagelse og for at opleve byen og ikke mindst “lege turist”. Anna Sybilla skriver om turen på et noget u-idiomatisk fransk i et brev til sin svigerinde Louise Stolberg og nævner, at det viste sig desværre, at de ikke kunne gå på indkøb i byen, da alle butikkerne allerede var blevet tømt på grund af det store antal besøgende, der havde været i løbet af sommeren: der var

simpelthen ikke flere varer.³ Især om sommeren, men også ved andre lejligheder som for eksempel ved påsketid, voksede den lille by til næsten det dobbelte. Det følgende år – i 1797 – måtte byens ledere erkende, at tilstrømningen af turister var så stor, at man så sig nødsaget til at ansætte tre “turistguides”, som på skift kunne vise rundt om søndagen.⁴ På den måde kunne man bedre styre horderne af nysgerrige, der kom fra nær og fjern.

Reventlow ankom sen formiddag; selskabet ankommer og vandrer derefter rundt i byen og besøger blandt andet et af de store huse, hvor de ugifte kvinder bor og som “bebos af 200 personer. Der

hersker en renlighed, en orden, en behagelig flid; især søstrenes [dvs. de ugifte kvinders] renlighed er slående: alle steder og i hvert hjørne ser huset ud, som var det fra i går. Salen, hvor alle disse personer sover, seng ved seng, er ren, komfortabel og så rar som muligt. Vi bliver ledt fra det ene lille værelse til det andet, hvor fem eller seks unge piger sidder ved et bord med en ældre én ved et andet bord som tilsynsfører, beskæftiget med forskellige former for arbejde: broderi og andet strik, bomuldsvævning, vævning af bånd og andet. Deres bedesal er smuk og behagelig. Der kan man se et cembalo, harper, violiner, fagotter osv. De er alle sammen musikere og føjer smukke koncerter til deres morgen- og aftenbønner, men ingen får adgang.”⁵

Flækken, der på det tidspunkt beboedes af omkring 500, og hvortil selv københavnere valfartede, var Christiansfeldt – i dag mest kendt for deres honningkager og kakkelovne.

Byen, som blev grundlagt i 1772/73, havde skabt stor røre og diskussion blandt borgerskabet og de intellektuelle, især fordi menigheden tilhørte en religiøs bevægelse, der kaldtes Herrnhuterne eller Brødremenigheden. På trods af at de var pietister – man kaldte dem for de “glade pietister” i modsætning til de ortodokse, som i 1700-tallets Danmark var de fremherskende – vakte de stor opmærksomhed med deres meget anderledes syn på for eksempel lighed, forholdet til Gud og Jesus, uddannelse, musik og arbejdsomhed.⁶ Samtidens fascination kan direkte læses i *Den danske Atlas*, som er en omfattende beskrivelse af hele landet påbegyndt af Erich Pontoppidan i 1763. I det syvende bind, der udkom i 1781, kan man således

læse en udførlig beskrivelse af Christiansfeldt.⁷ En af de mange ting, som forfatteren bemærker, er, at foruden “endeel gode Haandverkere og Boutiqver findes i Byen Ulden, Linned, Bomuld, Lakfabrik og Sæbeværk, som i kort Tid har funden god Debit baade inden= og udenlands, da Fabrikernes Bonite er blevet bekiendt;” derudover ønsker menigheden “at bringe Have- og Agerdyrkningen i Stand efter udenlandske Erfaringer, ved Flittighed at bringe Fabrikerne og Haandverkerne til Fuldkommenhed, og derved forskaffe Næring; forsyne de Fattige saavel i Byen som i Egnen med Arbeide, samt ved Menighedens opbyggelige Exempel at opmuntre andre.”⁸

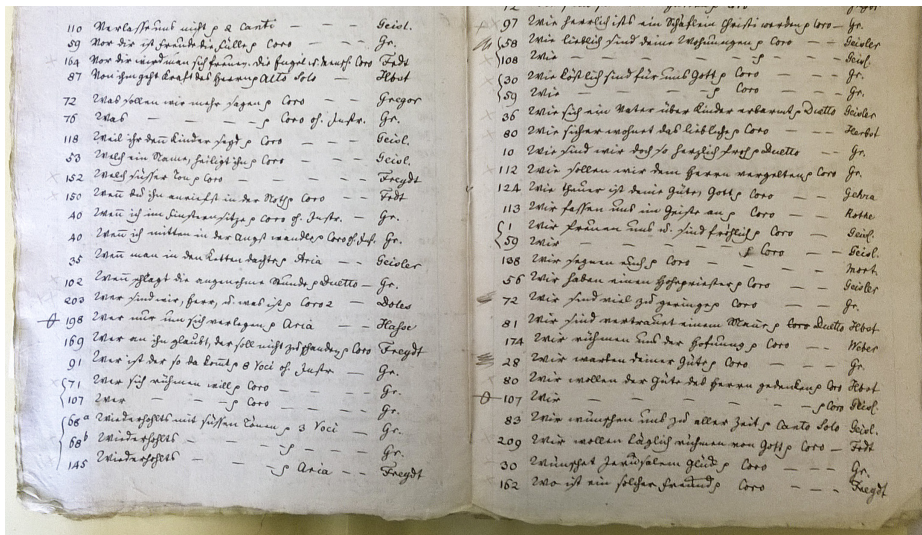
Det var netop Brødremenighedens udprægede talent for handel, industri og håndværk, som var årsag til, at de fik tilladelse til at grundlægge en mønsterby. Sammen med Struensee havde Christian 7. nogle år forinden besøgt en af menighedens byer i Holland og var blevet fascineret over deres evne til at drive en by og tjene penge. Og det var netop Brødremenighedens økonomiske resultater og nye tilgange til landbrugsproduktionen, som statsmagten var meget interesseret i at udnytte. Men det var et dilemma, for samtidig var mange nervøse for, hvad det kunne indebære, hvis “de glade pietisters” menighed voksede sig for stor i et land, hvor den ortodokse Halle-pietisme stod stærkt og havde indflydelsesrige fortalere både ved hoffet og i kirken. For eksempel anså biskoppen og salmedigteren Brorson i mange år bevægelsen for at være farlig, og Brødremenigheden skulle derfor bekæmpes. En anden, som var udpræget mistænksom over for Brødremenighedens livsansku-

else, var den unge præst Peder Olrog. I 1768 udgav han en *Afhandling om Psalmernes Fornødenhed*, hvori han blandt andet argumenterer, at salmesang leder direkte til hjertet, så det "zitter af hellig Fryd". Samtidig gør han dog opmærksom på, at det kan misbruges og således gøre mere skade end gavn: "Sangens Misbrug af Kiettere har stedse gjort den fornøden for dem, som har en reen Lære. Det er ey først i vor Tid, at skadelige Meeninger, saa som Herrnhuthernes, ere udsprede ved Hielp af Psalmer [...] men denne List er gammel."⁹

Brødremenigheden, som for eksempel betragtede mænd og kvinder ligeværdige (kvinder havde også lov til at prædike og fortolke Biblen i forsamling), var ganske svært at acceptere i 1700-tallets Danmark. Selv om menighedens salmesang var noget særegen, var den dog vidt berømt for at være smuk, ren og ganske dragende. Dilemmaet mellem at acceptere deres økonomisk evner og tage afstand fra deres revolutionerende tanker forsøgte man at løse ved at lade menigheden etablere et samfund så langt fra hovedstaden som muligt, i det der den gang var den nordligste del af hertugdømmet Slesvig. Men efterhånden blev især reformatorerne, som var inspirerede af Oplysningstidens ånd, overbevist om, at man kunne lære noget af Brødremenighedens ideer ikke bare om produktion og økonomisk fremgang men også om uddannelse og ikke mindst om deres enorme fokus på musik og musikkens anvendelse og betydning, både i kirken og som en opbyggelig fritidssysel. Ægteparret Reventlow og Louise Stolberg, til hvem Anna Sybilla beretter om opholdet i Christiansfeld, var ihærdige fortalere for ophævelse af

stavnsbåndet, landboreformerne, oprettelsen af industrielle virksomheder, og Johan Ludvig var lige som sin bror Christian D.F. også meget interesseret i skolereformerne. Det var således ganske naturligt, at Reventlow besøgte flækken i Jylland for at blive inspireret og se med egne øjne, hvordan man i Brødremenigheden havde indtænkt uddannelse og musikkens rolle i det lille samfund og som en naturlig del af hverdagen, og hvor man forventede, at alle medlemmer på en eller anden måde kunne deltage i de musikalske udfoldelser både i og udenfor kirken og med deltagelse af både kvinder og mænd.

Samtidig gik bølgerne højt i slutningen af 1700-tallet, når det kom til, hvordan man skulle forbedre den "utidige og uharmonerende Skraalen", som oplevedes overalt i den danske folkekirke, og at menighederne tilsyneladende troede, at den, der skreg højest sang bedst.¹⁰ Således nævner en artikel i *Nyeste kiøbenhavnske Efterretninger* (1783), at man måske burde skæve til Christiansfeld, hvor mellem 300 og 400 mennesker kan synge ordentligt i kirken: "Deres Sang er langsom og høitidelig, sagte og ydmyg, harmonerende og rørende, alt hvad den bedende og lovsyngende Sang bør være".¹¹ Reventlow nævner i øvrigt, at hun overværede en gudstjeneste lørdag aften, og at menighedens "sang, deres kor er af henrivende skønhed og harmoni; ingen tør synge med, som ikke synger godt".¹² Også den kongelige kapelmester J.A.P. Schulz blander sig i diskussionen om salmesangen i folkekirken og foreslår, at man er nødt til at uddanne musikalsk dygtige og inspirerende lærere, som både kan undervise i sang og spille instrumenter og på den måde opdrage landbefolkningen.¹³ Problemet var dog, at bønderne på landet

Ill. 2: Det tidligste katalog fra omkring 1770 over kirkelige værker (DK-Ch, R679), som sandsynligvis er sendt fra Herrnhut i Tyskland; fra denne kunne man bestille den musik, der ønskedes, hvorefter kopierne blev sendt til Christiansfeld.

havde et fysisk hårdt arbejde, som gjorde, at deres fingre var stive; men som skribenten i *Maanedskriftet Iris* (1794) bemærker: "At denne og fornøilige Tidsfordriv [dvs. musik] kan indføres, derpaa have vi et heelt Societæts Exempel. Paa Christiansfeldt har jeg selv hørt smukke Concerter opføre af de ledige Brødre i deres saa kaldede, Brødrehuus: men disse ere Haandværkere, hvis daglige Arbeider gjør Fingrene ikke smidigere end Bondens."¹⁴

Det var altså ikke kun salmesangen, som Brødremenigheden i Christiansfeld var berømt for, men også de talrige koncerter, som blev spillet i byen, og selv taffelmusik til festlige lejligheder tiltrak et stort publikum ude fra. Desværre blev det efterhånden et stort problem med fremmede besøgende, der ikke respekterede rammerne og tog sig for store friheder. Det kom endda til

uroligheder. I 1814 medførte det, at man fra menighedens side så sig nødsaget til at fyre organisten Johann Hermann Mankell, som havde ansvaret for musikken og ensembleerne.¹⁵

Et af de aspekter, som i dag faktisk er ganske underbelyst på trods af dens betydning for livet i Christiansfeld, er musikkens rolle og funktion i byen i slutningen af 1700-tallet, og det på trods af at Brødremenighedens musikarkiv er blandt de største, stadig eksisterende private samlinger i Danmark. Musikarkivet indeholder manuskripter svarende til omkring 1.600 værker (lidt afhængig af hvordan det opgøres), der går helt tilbage til byens grundlæggelse. Der findes endda værker, der kan dateres til før, byen blev etableret. Derudover indeholder samlingen en del trykte noder (mest fra omkring 1800-tallet) foruden musikteoretiske bøger, koralbøger, salmebøger og musik

for messingensemble. I alt er der ca. 8 hyldemeter, hvilket er en ganske imponerende størrelse, når man sammenligner med Gieddes Samling, som befinder sig på Det Kongelige Bibliotek og er et af de kendteste danske samlinger fra slutningen af 1700-tallet: Gieddes Samling består dog "kun" af 4,75 hyldemeter. Musiksamlingen i Christiansfeld, som allerede i 1970'erne blev registreret og er søgbar i RISM-databasen (<www.rism.info>), er således efter danske forhold ganske enestående.

Allerede i de første år efter Christiansfelds grundlæggelse i 1772/73, begyndte man at sammensætte ensembler og anskaffe musikken. Ældsterådet, som er menighedens øverste organ, korresponderede med Herrnhuternes hovedsæde i Tyskland, som så sendte et katalog til Christiansfeld. Ud fra dette kunne man så bestille den musik, man ønskede, og som passede til de lokale forhold. Ordren blev sendt af sted, hvorefter noderne blev kopieret i Tyskland og sendt til Danmark. Det er meget få af værkerne, som allerede var trykt, og i øvrigt var det billigere at bestille nye afskrifter end at købe eventuelle trykte værker. For eksempel levede det berømte forlag Breitkopf i Leipzig ikke kun af at sælge trykte noder: Deres største indtægtskilde var at sælge manuskriptkopier af værker, som de havde liggende, og som de havde købt af komponisterne. For eksempel er nogle af de værker, man finder i Gieddes Samling, netop sådanne kopier.¹⁶ I Christiansfeld opbevares stadig de tidligste kataloger, og et af dem ser ud til at have været en liste sendt fra hovedsædet (se ill. 2). Listen er alfabetisk ordnet med tekstincipits, angivelse af genre og komponistens navn.

Faktisk består den nuværende samling af flere forskellige samlinger, idet man også finder en del verdslig musik, som ikke kan have været en del af kirkens oprindelige arkiv. Søstrehuset, som Anna Sybilla Reventlow besøgte, og hvor de ugifte kvinder boede, havde ikke bare en instrumentsamling: De enkelte søstre bidrog også med musik, som de enten havde skaffet privat eller afskrevet fra andre kilder (se ill. 3). Hos søstrene blev kammermusikken opført under helt private forhold, hvortil ingen fremmede havde adgang – hvilket Reventlow også nævner i sit brev. De medvirkede dog under gudstjenesterne, hvilket var et problem, idet de musicerende kvinder skabte for stor opmærksomhed blandt fremmede (mandlige?) besøgende. De kom rejsende langvejs fra for netop høre dem, og dermed flyttedes fokus fra det allervigtigste, som jo var bønnen. Dette skete allerede i de første menigheder i Tyskland i første halvdel af 1700-tallet, og man indførte derfor ganske tidligt, at fremmede uden for Brødre menigheden ikke havde adgang til alle gudstjenesterne.¹⁷

Foruden at opretholde et musikarkiv har Brødre menigheden også et endnu mere omfattende arkiv, der blandt andet indeholder biografier af hvert enkelt medlem helt tilbage til byens grundlæggelse, brevkorrespondancer og Brødre- og Søstrehusets dagbøger. Disse dokumenter er vigtige kilder til dagliglivet og giver et enestående indblik i musikens rolle i hverdagen. Således kan man læse i søstrenes "officielle" dagbøger fra 1700-tallet, at de meget ofte spillede og sang i forskellige sammenhænge (se ill. 4). Brødrehuset, hvor de ugifte mænd og enkemændene boede, havde også en mu-

siksamling, men som mænd nu en gang er, så nævner de ikke så ofte i deres dagbøger, at de musicerer; når de gør, er det mere faktisk og uden de større følelser.

Af verdslig musik er der blevet opført instrumentalkoncerter (blandt andet Rossettis hornkoncerter, hvilket kræver tre naturhorn), strygekvartetter (f.eks. Abel), værker for solocembalo og klavichord, sang og tasteinstrument, violin og obligat cembalo (f.eks. Vanhal). Hovedparten af den nuværende musiksamling består dog af kirkelige kantater og motetter for et meget bredt udvalg af instrumenter: Foruden et strygeorkester må der blandt menigheden have været to traversspillere (som højest sandsynlig også var dem, der trakteredede oboerne inklusiv den på det tidspunkt noget usædvanlige obo d’amore), naturhorn og -trompeter, fagotter,

harper samt orgel og cembalo. Derudover havde man også et såkaldt basunkor, som deltog i tjenesterne i det fri, blandt andet til begravelser, men også ved festlige lejligheder i kirken som for eksempel til påske. I brevet til svigerinden nævner Anna Sybilla, at de søndag eftermiddag tilfældigvis støder på et ligtog, som de så følger til “Gudsageren”, mens der bliver spillet højtidelig blæsermusik, og på kirkegården “spilles på instrumenter og menigheden synger” – alt sammen en ganske gribende oplevelse.¹⁸

Ser man overordnet på det kirkelige repertoire, som spillede i Brødremenigheden, må man konkludere, at det svarede ganske nøje til den æstetik og til de tanker, de formulerede omkring renhed, inderlighed og enkelthed. Lige som byen er enkel og bygget op omkring enkle linjer

Ill. 3 (t.v.):

Gertraut Christina Müllers private nodebog; her en afskrift af Francois Couperin, "Le reveil-matin", Premier livre de pièces de clavecin IV ordre (Paris, 1730); DK-Ch, R1005.

Ill. 4 (t.h.):

En side fra Søstrebushets dagbog startende januar 1779, hvor det nævnes, at til årets første Liebesmahl sang en korsangerinde og et lille kor; Christiansfeld, Schwesternhaus Diarier, S A I R, 1779.

1779.

D 14 Januari den vintertid i disses mine Jase næsten visse mit
 Kindliffe gemine in kindliffen Anwesen in gleichigen Götter
 so wolle, daß die Diner des gemines nicht Darbey zu stehen
 sich in allen auf dem Wege in Lese freyheit mit sich selbst
 auf willig fallen wie mit der Bibel gemine das antiken
 wöbte man den Jorden Gottes unwillig mine wänter.

D 21 gungden wie den Leib in blid der Gnon in abendacht
 ab erfundenig mit gungden neuen 3 led. Bibel. Muffel. Götter
 Sochtis Gebet in Jengelbes Jengel.

D 19 i in unser des abend, dankt wänter mine des Thule den
 Sochem Jengel. gelyson, wie fallen auf unser gyl. Götter
 mit 3 gong.

D 16 f fallen wie unser vortob Gubballt Gebet mahl in dissem
 Jase, ab wänter den unser des Gängerin Bibel indel fallen
 unser wänter gung dafin. das der Gebet Götter, wie Gyl. Götter
 auf auf wänter bringer wänter das so ab wänter in Götter
 Gyl. Götter, wänter wänter in dissem. wie Gyl. Götter
 die Gyl. Götter gung. Jengel mahl.

D 21 an unser des Jase fallen wie Lihingis wänter bei. Gyl. Götter
 feld, so Gyl. Götter mine Gyl. Götter wänter wänter. das Gyl. Götter
 den vortob. das mine Gyl. Götter. Gyl. Götter.

in dissem. Gyl. Götter wänter unser Bibel. zum Gyl. Götter gung.
 abend. Muffel. Götter.

D 17 gungden wie dissem. Gyl. Götter in blid in Gyl. Götter. Gyl. Götter.
 in Gyl. Götter wie an Leib in Gyl. Götter, wänter wänter dissem. Gyl. Götter.
 Gyl. Götter.

og proportioner, således var musikken også indrettet. Den galante musik fra midten og til slutningen af 1700-tallet og "Empfindsamkeit"-begrebet passede fint inden for denne æstetiske ramme, og derfor opførtes oftest værker af samtidige komponister. De spillede ikke kun værker af komponister, som var en del af bevægelsen (Gregor, Freydt og Geisler), men også værker af kendte komponister, der ikke var medlemmer som for eksempel Rolle, Türk, Händel og senere Mozart, Haydn og Mendelssohn.¹⁹ Det var overordentlig vigtigt for Brødremenigheden, at musikken ikke var virtuos og højdramatisk, når det blev opført som en del af liturgien, da opmærksomheden var fokuseret på

tilbedelsen, og at menigheden skulle kunne forstå teksten. Men når musikken spillede under private forhold, var der ingen problemer, hvilket det verdslige repertoire i musiksamling også antyder. LaTrobe, en komponist som var medlem af Brødremenigheden i USA, udgav en samling af kirkelige "anthems" af blandt andre Gregor, Freydt og Naumann. I introduktionen gør LaTrobe opmærksom på, at "by the following specimens of Anthems, sung in the Church of the Brethren, it will be easily perceived, that neither in the vocal, nor instrumental parts, any attempt is made to exhibit the skill of the performers by a display of extraordinary powers of execution which might lead

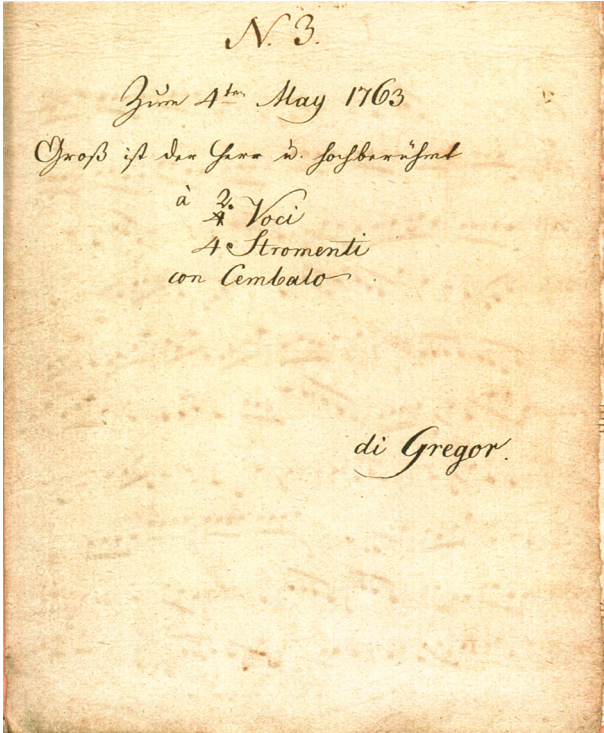
to the attention of the congregation into an improper channel. More elaborate compositions are reserved for exercise at home. Vocal fugues also, are not used in the Church, as being unintelligible to the congregation, who wish to understand the words of the Anthem.”²⁰

Blandt Brødremenighedens medlemmer var der ikke bare begavede musikere, men også ganske habile sangere – især kvinder. Menighedens salmesang var udgangspunktet; men når man tænker på deres koralsangspraksis – det vil sige, at den øverste kvindelige stemme (sopranen) sang melodien, og basstemmen blev sunget af mændene, mens både andensopranen og alten improviserede deres stemmer – så har det krævet et ganske stort musikalsk overskud.²¹ Da man desuden ikke på forhånd planlagde, hvilke koraler og salmer skulle synges, men liturgen lynhurtigt bestemte sig, så var det om, at menigheden var med “på noderne” med det samme. Reventlow nævner denne særprægede praksis en passant, da hun overværede en aftengudstjeneste om lørdagen: “Liturgen læste en del af brevet til Romerne med et par forklaringer hist og her; der blev sunget nogle strofer. Liturgen ordner det, som han vil, og skaber interesse ved at variere en del”.²² Denne praksis med at kunne følge liturgen, når denne skiftede fra en salme til ny, krævede en del af menigheden, da medlemmerne skulle kunne et enormt repertoire af salmer (melodier og vers) udenad – af bare melodier var der 500 forskellige.²³ Daglig øvelse var nødvendigt for at vedligeholde dette repertoire.

Der var således mange gode sangere blandt menigheden, og de kirkelige motetter og kantater, som er meget forskel-

lige i opbygning – spændende lige fra soloarier, duetter og recitativer til koraler og større homofone korsektioner – viser bredden i deres kunnen. Mange af de kirkelige værker er endda for dobbeltkor med vokalsolister og stort orkester, som ikke bare har krævet nogle gode sangere og musikere, men også en leder med et stort overblik. Allerede i første halvdel af 1800-tallet begyndte det dog at gå ned ad bakke med musikudfoldelsen, og nye værker til musiksamling blev ikke mere indkøbt i stor stil. Det skyldes selvfølgelig, at man allerede havde et omfattende repertoire, og der derfor ikke var grund til at udvide den. Men recessionen og krigene, som Christiansfeld var meget påvirket af, var sandsynligvis også en af hovedårsagerne til stilstanden.²⁴

For nylig, i sommeren 2015, har Christiansfeld igen skabt opmærksomhed, idet UNESCO meddelte, at man har optaget den på verdensarvslisten over steder, som er af så stor kulturel værdi, at det bør støttes og bevares for eftertiden (af andre steder i Danmark kan nævnes Kronborg og runestenen i Jelling).²⁵ Det blev fejret i juli måned med honningkager til alle og i august med et dronningebesøg. Endnu en gang valfarter turister i stor stil til Christiansfeld lidt syd for Kolding for at opleve byens arkitektur, den stringente byplan centreret omkring kirken og kirkepladsen, kirkegården (“Gudsageren”), hvor gravene er placeret efter køn, alder og civilstand med flade gravsten, der symboliserer, at alle i døden er lige for Gud (Reventlows brev indeholder et diagram af kirkegården). Alt i alt afspejler byen en æstetisk enkelthed og symmetri, som man sjældent ser bevaret andre steder. I dag anvendes nodesamlingen ikke længere; men det er et vidnesbyrd om, hvordan en lille by

Ill. 5: Omslaget til et af de første værker, som menigheden i Christiansfeld anskaffede: Christian Gregors motet "Groß ist der Herr" for strygere og to sopraner (DK-Ch, R243); værket blev skrevet til en "søstrefest" og opført første gang den 4. maj 1763, sandsynligvis i Herrnhut.

som Christiansfeld i den første generation af dens levetid har kunnet opretholde et højt og meget aktivt musikalsk niveau, der gav genlyd i hele Danmark i slutningen af 1700-tallet og var inspiration til diskussionerne om uddannelse og ikke mindst musikkens funktion i hverdag og kirke. Nogle måneder før Christiansfelds optagelse på UNESCO's verdensarvsliste udkom for første gang nogensinde et lille udvalg bestående af 22 kirkelige motetter og kantater fra musiksamlingen, som giver

et godt indblik i stil, genre, og de forskellige muligheder for at sammensætte orkestre, solister og kor.²⁶ Det er nok ikke muligt at gøre den private samling tilgængelig foreløbig, da det vil være meget dyrt og et tidskrævende arbejde. En mulighed ville måske være at digitalisere de omkring 8 hyldemeter, så manuskripterne kunne undgå eventuel slid og bevares sikkert for eftertiden, men bare det arbejde vil tage lang tid og kræve en stor fondsbevilling at udføre.

Noter

- 1 Nærværende artikel er en kraftigt bearbejdede af "Musiksamlingen i Christiansfeld", *Custos* 13/4 (2015), s. 5-9; derudover bygger den på introduktionen til *Værker fra Brødremenighedens musiksamling*,

Christiansfeld, red. Hauge (Dansk Center for Musikudgivelse, Det Kongelige Bibliotek, 2015), s. v-xviii, samt Hauge, "The Music Collection of the Moravian Society, Christiansfeld", Frans Brouwer (red.), *The*

- Impact of Music on Moravian Community Life* (Kolding, 2015), s. 28-36.
- 2 Jf. Louis Bobé (red.), *Efterladte Papirer fra den reventlouske Familiekreds* (København, 1922), bd. 9, s. 103-07. Det fremgår ikke helt klart, hvem der er med på turen, men "Ludwig", som sandsynligvis er hendes mand, og "Charlotte" nævnes i løbet af brevet.
 - 3 Ibid., s. 104.
 - 4 Jf. Jens Holdt, "Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800", *Sønderjydske Aarbøger*, 3. rk. (1940), s. 84-85, og Anders Pontoppidan Thyssen, *Brødremenigheden i Christiansfeld og Herrnhutismen i Jylland til o. 1815* (København, 1967), "De ældre jyske vækkelser", bd. 4, s. 112-17.
 - 5 Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 103-04.
 - 6 En god introduktion til Brødremenigheden findes i Thomas Bredsdorffs *Den brogede oplysning* (København, 2003).
 - 7 Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas* (København, 1781), bd. 7, s. 206-11.
 - 8 Ibid., s. 210.
 - 9 Peder Olrog, *Afhandling om Psalmernes Fornødenhed* (København, 1768), s. 18-19; jf. Hauge (red.), *Værker fra Brødremenighedens musiksamling*, introd. s. viii.
 - 10 Anmeldelse i *Nyeste københavnske Efterretninger om lærde Sager*, 34/2 (1783), s. 541.
 - 11 Ibid.
 - 12 Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 104-05.
 - 13 J.A.P. Schulz, *Tanker om Musikkens Indflydelse paa et Folks Dannelse* (København, 1790).
 - 14 Artikel i *Maanedskriftet Iris*, 3 (1794), s. 158.
 - 15 Sybille Reventlow, "Musik og sang", Anders Pontoppidan-Thyssen (red.), *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld* (Åbenrå, 1984), bd. 2, s. 676-78.
 - 16 Johann Adolph Scheibes *III Sonate per il cembalo obligato e Flauto Traverso*, som findes i manuskript i Gieddes Samling (DK-Kk, *Gieddes Saml.* III, 24), er en afskrift af en trykt udgave produceret af Ulrik Haffner, Nürnberg. En anden kopi af samme værk, som dog ikke er i Gieddes Samling, er DK-Kk, C II, 38.
 - 17 Se bl.a. Reventlow, "Musik og sang", s. 216.
 - 18 Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 105-06.
 - 19 Christian Ignatius LaTrobe, *Anthems for one, two or more voices* (London, [1811?]), s. 3: "Many of the Anthems in general use with the Brethren, have been composed by Members of their own Church; but such of the works of other Authors of Sacred Music as suit the peculiar character of their services, are likewise adopted. Of this description some specimens are here introduced, from the works of Handel, Hasse, Graun, C.P.E. Bach, Rolle, Naumann, Wolff, Kunzen, and Schulz."
 - 20 Ibid.
 - 21 LaTrobe, *Hymn-Tunes, for Sung in the Church of the United Brethren* (London, [1790?]), indeholder grundige instruktioner i, hvordan brødremenighedens salmer skulle akkompagneres på orgelet.
 - 22 Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 105.
 - 23 Reventlow, "Musik og sang", s. 218-20.
 - 24 Anders Pontoppidan-Thyssen, "Stilstand og fornyelse 1800-1848", i Pontoppidan-Thyssen (red.), *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld* (Aabenraa, 1984), bd. 1, s. 60-77.
 - 25 For en nærmere beskrivelse og argumentation for hvorfor byen er optaget på verdensarvslisten, se <whc.unesco.org/en/list/1468>.
 - 26 *Værker fra Brødremenighedens musiksamling, Christiansfeld*, red. Hauge (Dansk Center for Musikudgivelse, Det Kongelige Bibliotek, 2015), 232 s. ; både partitur og stemmer kan fås på <www.kb.dk/da/nb/dcm/udgivelser/christiansfeld>.